

ESKİ UYGURCADA TARİH KAYITLARININ OLUŞTURULMA ŞEKİLLERİ

Ali DOĞAN*

Öz: Uygurlar, tarihî metinlerinde çoğunlukla on iki hayvanlı ve Çin kaynaklı *Gān zhī* adı verilen takvim sistemlerini kullanarak tarih kayıtlarını tutmuştur. Ayrıca bu sistemlerin türevleri olan farklı takvim sistemleri de tarih düşmede kullanılmıştır. Doğu Türkistan'da keşfedilen Uygurca elyazmalarının neşredilmeye başlamasından sonra bu takvim ifadelerinin hem müstakil takvim fragmanlarında hem de özellikle metinlerin kolofon kısımlarında görülmektedir. Çalışmada, tespit edilen takvim kayıtlarından yola çıkılarak kullanılan sistemler açıklanmış ve bu sistemlerle oluşturulan tarih kayıtlarının temel unsurları olan gün, ay ve yıl ifadelerinin oluşturulma biçimleri ortaya konmuştur.

Anahtar Sözcükler: Eski Uygurca, Takvim, On İki Hayvanlı Takvim, *Gān zhī* Takvimi.

Forms of Dating in Old Uyghur

Abstract: In their historical texts, the Uighurs mostly used the twelve-animal and Chinese calendar systems called *Gān zhī* to record dates. In addition, different calendar systems, which are derivatives of these systems, were also used to record dates. After the publication of the Uighur manuscripts discovered in East Turkestan, these calendar expressions are seen both in individual calendar fragments and especially in the colophon parts of the texts. In this study, based on the calendar records identified, the systems used are explained and the forms of the day, month and year expressions, which are the basic elements of the date records created with these systems, are revealed.

Keywords: Old Uyghur, Calendar, The Twelve Animal Cycle Calendar, *Gān zhī* Calendar.

Giriş

Uygurlar, kökeni üzerine tartışmaların sürdüğü on iki hayvanlı takvim ile Çinlilerin altmışlık takvim sistemi olan *Gān zhī* 干支 ve bunların türevlerini kullanarak tarih kayıtları düşmüştür. Bu takvim sistemlerine ek olarak tarihi desteklemek için önemli kişi ve hanedanlıklar üzerinden tarih kayıtları oluşturmuşlardır. Arat, genellikle uzman çevre veya çeviri faaliyetlerini sürdüren çevrelerdeki Uygurların, Çinlilerin altmışlık takvim sistemini ve onun türevlerini kullandığını, diğer yandan hukuk metinlerinde ve günlük hayatta daha çok on iki hayvanlı takvim sisteminin kullanıldığını ifade eder (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 3). Çoğunluğu çeviri temelli olan Uygur külliyatında bu tarih ifadelerine en fazla eserlerin kolofon kısımlarında rastlanılmaktadır. Bunun yanı sıra eserlerin içerisinde ve hukuk metinlerinde de tarih kayıtları mevcuttur.

Doğu Türkistan'a yapılan keşif seferleri sonrasında 1937'de Arat, *Türkische Turfan-Texte VII*'de Uygurlardan kalan takvim fragmanlarını notlarıyla birlikte neşretmiştir. Bu çalışmanın sonundaki "Anhang" kısmında ise tespit etmiş olduğu tarih düşme şekillerini dokuz başlık altında sıralamıştır: *On iki hayvanlı sistem, altmışlık sistem, yüz seksenlik sistem, Çin hanedanlıkları üzerinden düşülen tarihler, Yezdicerd dönemi üzerinden*

*Arş. Gör. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. E-posta: ali-dogan@hacettepe.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-9805-2639.

Makalenin Geliş Tarihi: 16.05.2023 – Makalenin Kabul Tarihi: 13.09.2023

DOI: turkbilgi.1409881

yapılan tarihlendirme, Büyük İskender dönemi üzerinden yapılan tarihlendirme, Mani'nin ölüm yılından sonra yapılan tarihlendirme, hicri tarihlendirme ve Türk hükümdar üzerinden yapılan tarihlendirme (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 79-83). Arat, bu sınıflandırmayı o zamana kadar keşfedilmiş takvim fragmanlardan yola çıkarak yapmıştır. Çalışmada takvim ifadeleri sadece bahsedilen kategoriler altında tanıklarıyla verilmiş, tarih oluşturma yöntemleri üzerine bütünlüklü bir değerlendirme yapılmamıştır. Ayrıca, Arat'ın tasnifindeki *Çin hanedanlıkları üzerinden düşülen tarihler*, *Yezdicerd dönemi üzerinden yapılan tarihlendirme*, *Büyük İskender dönemi üzerinden yapılan tarihlendirme*, *Mani'nin ölüm yılından sonra yapılan tarihlendirme*, *hicri tarihlendirme* ve *Türk hükümdar üzerinden yapılan tarihlendirme* maddeleri, aslında tek başlık altında kişi, hanedanlık ve dönemler üzerinden düşülen tarih ifadeleri olarak verilebilir ve bir tür tarih oluşturma kategorisi olarak değerlendirilebilir.

Arat'ın (1937) çalışmasından bugüne gelindiğinde, elde edilen güncel fragmanlar ve bunların metin çalışmaları sonucunda Uygurlardan kalan tarih kayıtlarını kapsamlı bir şekilde inceleyebilme fırsatı sunan bir veri havuzu oluşmuştur. Arat'tan sonra Eski ve Orta çağ Türk kavimlerinin kronoloji sistemlerini kapsamlı bir şekilde inceleyip ortaya koyan Bazin'den bahsetmek gerekmektedir. Bazin, 1972 yılında Université de Lille III'te sunduğu *Les calendriers turcs ancien et médiévaux* (Eski ve Ortaçağ Türk Takvimleri) başlıklı doktora tezinde (Bazin 1974) ve daha sonra 1991 yılında Budapeşte'de alandaki gelişmelerin doğurduğu güncel bilgiler ışığında ekleme ve düzeltmelerle doktora tezini kitaplaştırdığı *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien* (Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri)¹ adlı çalışmasının 4. ve özellikle 5. bölümlerinde Uygurların kullandığı kronoloji sistemlerini tanıtmış ve detaylı açıklamalarda bulunmuştur.

Hazırlanan çalışmada güncel bilgiler ışığında Uygurlardan kalan el yazmaları ve blok baskı metinlerdeki tarih kayıtlarının oluşturulma şekilleri ortaya konmak istenmiştir. Bunun için *Berliner Turfantexte*, *Türkische Turfantexte* ve *Uigurica* serileri taranmıştır. Taranan serilerde farklı transkripsiyon ve transliterasyon alfabeleri kullanıldığından dolayı ortak bir alfabe kullanımına dikkat edilmiştir. İki kısımdan oluşan çalışmanın ilk bölümünde Uygurlar tarafından kullanılan farklı takvim sistemleri açıklanıp bunlara metinler üzerinden örnekler verilmiştir. İkinci bölümde ise tarih kayıtlarındaki asıl unsurlar olan yıl, ay ve gün ifadeleri ele alınmıştır. Yıl, ay ve günü belirtmek için kullanılan sözcük veya öbekler ortaya konmuş, bu sözcük veya öbeklerin dizilişleri, öbek yapıları ve oluşturulma şekilleri incelenmiş ve tespit edilen bulgular ortaya konmak istenmiştir.

1. Kullanılan takvim sistemleri

Uygurlar tarih kayıtlarını ekseriyetle on iki hayvanlı ve altmışlık takvim sistemleriyle düşmüştür. Bunun yanı sıra Çin kaynaklı yine altmışlık takvim sisteminin türevi olan yüz seksenlik takvim sistemi ile kişi, hanedanlık ve dönemler üzerinden düşülen tarih kayıtlarına da rastlanılmaktadır.

¹ Bazin, L. (1991). *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Türkçeye Vedat Köken tarafından *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri* başlığıyla çevrilmiştir, bk. Kaynakça.

1.1. On iki hayvanlı takvim

On iki hayvanlı takvimin kökeni ile ilgili birçok farklı görüş söz konusudur. Bu tartışmalar çoğunlukla Türk² ve Çin³ kaynaklı olması ekseninde dönmektedir (Tavkul, 2017, s. 27). Kökeni üzerine tartışmaların sürdüğü bu takvim, Türkler tarafından daha önceleri ay yılına göre hesaplanırken Köktürk döneminde güneş yılına göre hesaplanmaya başlamıştır. Yani bir yıl, 365 gündür (Kafesoğlu, 1997, s. 343). On iki yılda bir döngüye girer ve her yıl için bir hayvan ismi kullanılır: 1. *küskü* ‘fare’, 2. *ud* ‘sığır’, 3. *bars* ‘kaplan’, 4. *tavişgan* ‘tavşan’, 5. *ulu/lu/luu* ‘ejder’, 6. *yılan* ‘yılan’, 7. *yılka* ‘at’, 8. *koyn* ‘koyun’, 9. *beçin* ‘maymun’, 10. *takıgu* ‘tavuk’, 11. *ıt* ‘köpek’, 12. *lagzın* ‘domuz’ (Tavkul, 2017, s. 30). Bir yıl on iki aya bölünür ve bir ay ise ayın evrelerinin izlenmesiyle tamamlanır. On iki ayın bir Güneş yılına tamamlanması için gerek duyulduğunda *zün ay* “artık ay” eklenmektedir. Ayları belirtmek için ... *ikinti ay, üçüncü ay, dördüncü ay* ... şeklinde sıra sayı isimleriyle oluşturulmuş öbekler kullanılır. Eski Uygurca metinlerde ilk ay için özel bir ifade olan *aram/ram ay* ‘birinci ayın adı’ öbeği kullanılır. Bir ayın evrelerini tamamlaması yaklaşık otuz gün sürer ve bu günler için de doğrudan Türkçe üst onluk sayma sistemi kullanılır. İlk on gün için hem bu takvimde hem de Çinlilerin altmışlık sisteminde *yañı* sözcüğü kullanılır: *bir yañı, eki yañı, üç yañı, ... on yañı kün, bir yegirmi kün ... otuz kün*.

On iki hayvanlı takvimle oluşturulmuş ve unsurları tam olan şu örnekler verilebilir: *tavişgan yıl beşinç ayın* (Zieme, 1996, s. 118); *ud yıl üçüncü ay dört otuzka* (Kasai, 2008, s. 48); *takıgu yıl üçüncü ay bir otuzka* (Kasai, 2008, s. 61); *luu yıl biry(e)g(i)minç ay beş y(e)g(i)rmi posat baçag kün üzä* (Kasai, 2008, s. 136); *luu yıl ikinti ay beş y(e)g(i)rmikä* (Kasai, 2008, s. 137); *luu yıl onunç ay y(e)g(i)rmikä* (Kasai, 2008, s. 265); *bars yıl onunç ay tokuz otuzka* (Kasai, 2008, s. 138); *toñuz yıl üçüncü ay beş y(e)g(i)rmikä* (Kasai, 2008, s. 216); *koyn yıl onunç ay beş otuzka* (Kasai, 2008, s. 218); *beçin yıl ram ay altı y(e)g(i)rmikä* (Kasai, 2008, s. 53); *ud yıl ikinti ay üç y(a)ñıka* (Tekin, 1980, s. 259); *ud yıl altınç bir y(a)ñıka posat baçag kün üzä* (Kasai, 2008, s. 150); *kuñlug beçin yıl ikinti beş yañıka* (Kasai, 2008, s. 218); *küskü yılın tokuzunç aynıñ on yañıta* (Kasai, 2008, s. 233); *y(e)mä kutlug tavişgan yıl dördüncü ay yeti y(e)g(i)rmikä* (Kasai, 2008, s. 157); *kutlug koyn y[ı]ll törtü[nç] ay beş y(e)g(i)rmi ağır ulug poşad baçag kün üzä* (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 48); *y(e)mä alkatmış ayka küsänçig künkä üdrülmiş ädgü üdkä kutlug koluka kutlug koyn yıl üçüncü ay üç otuzka* (Müller, 1910, s. 80); *kutlug koyn yıl törtü[nç] ay beş y(e)g(i)rmi ağır ulug posat baçag kün üzä* (Zieme, 2005, s. 148).

1.2. Altmışlık takvim sistemi

Uygurlar, on iki hayvanlı takvimin yanında Çinlilerin MÖ. 3. yüzyılda kullanmaya başladıkları *Gān zhī* 干支 “kök ve dalların sistemi” adını verdikleri altmışlık döngüleri

² On iki hayvanlı takvimin kökeni ile ilgili tartışmalarda Türk kökenli olduğunu savunan çalışmalar için bakınız: Chavannes, E. (1906). *Le Cycle Turc des Douze Animaux*. *T'oung Pao*, 7(1), s. 51–122; Turan, O. (1941). *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, s. 47-49; Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi, s. 90-94.

³ Takvimin Çin kaynaklı veya Türkçe kökenli olmadığını savunan şu çalışmalara bakılabilir: Bazin, L. (1991). *Les Systèmes Chronologiques Dans le Monde Turc Ancien*. Budapest: Akademiai Kiado; Laufer, B. (1907). Zur buddhistischen Litteratur der Uiguren. *T'oung Pao*, 8(3), 391–409; Pelliot, P. (1929). Neuf notes sur des questions d'Asie centrale. *T'oung Pao*, 26(4/5), 201–266; Lüders, H. (1933). *Zur Geschichte des ostasiatischen Tierkreises*. Berlin: Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften; Rásonyi, L. (1988). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. 34.

olan bir takvim sistemi daha kullanıyordu. Bu takvim Uygurların *şipkan* <Çin. *Shí gàn* 十干 “on göksel dizi” (Giles, 1912, s. 730; Wilkens, 2021, s. 652) olarak adlandırdığı on göksel dizi ve on iki daldan türetilmiş altmışlık bir döngü sistemidir. Bu döngüdeki on *şipkan*, göksel terimler; on iki dal ise yeryüzünde mevcut olan hayvan isimleridir (Cullen, 2017, s. 9). Buradaki on iki dal, on iki hayvanlı takvim sistemindeki hayvanlar isimleriyle doğrudan paraleldir:

	Çince Karakter	Pinyin	Eski Uygurca
1.	子	zǐ	<i>küskü</i>
2.	丑	chǒu	<i>ud</i>
3.	寅	yín	<i>bars</i>
4.	卯	mǎo	<i>tavişgan</i>
5.	辰	chén	<i>ulu, luu</i>
6.	巳	sì	<i>yılan</i>
7.	午	wǔ	<i>yunt</i>
8.	未	wèi	<i>koyn</i>
9.	申	shēn	<i>beçin</i>
10.	酉	yǒu	<i>takıgu</i>
11.	戌	xū	<i>it</i>
12.	亥	hài	<i>lagzun</i>

Tablo 1. On İki Dal

	Çince Karakter	Pinyin	Eski Uygurca	Elementleri
1	甲	jiǎ	<i>kap, kâ</i>	<i>ağaç</i>
2	乙	yǐ	<i>ir</i>	
3	丙	bǐng	<i>biñ, pe</i>	<i>ateş</i>
4	丁	dīng	<i>tiñ, de, ti</i>	
5	戊	wù	<i>bu, buu, u, uu, vuu</i>	<i>toprak</i>
6	己	jǐ	<i>ki</i>	
7	庚	gēng	<i>ke, keñ</i>	<i>metal</i>
8	辛	xīn	<i>sin</i>	
9	壬	rén	<i>şim, žim</i>	<i>su</i>
10	癸	guǐ	<i>kui, kü</i>	

Tablo 2. On Göksel Dizi

Bu on göksel dizi ve on iki dalın eşleşmesiyle oluşturulan takvim sisteminde yıllar altmış yılda bir döngüye girmektedir:

1.	甲 子	<i>jiǎzǐ</i>	21.	甲 申	<i>jiǎshēn</i>	41.	甲 辰	<i>jiǎchén</i>
----	--------	--------------	-----	--------	----------------	-----	--------	----------------

ESKİ UYGURCADA TARİH KAYITLARININ OLUŞTURULMA ŞEKİLLERİ

2.	乙丑	<i>yǐchǒu</i>	22.	乙酉	<i>yǐyǒu</i>	42.	乙巳	<i>yǐsì</i>
3.	丙寅	<i>bǐngyín</i>	23.	丙戌	<i>bǐngxū</i>	43.	丙午	<i>bǐngwǔ</i>
4.	丁卯	<i>dīngmǎo</i>	24.	丁亥	<i>dīnghài</i>	44.	丁未	<i>dīngwèi</i>
5.	戊辰	<i>wùchén</i>	25.	戊子	<i>wùzǐ</i>	45.	戊申	<i>wùshēn</i>
6.	己巳	<i>jǐsì</i>	26.	己丑	<i>jǐchǒu</i>	46.	己酉	<i>jǐyǒu</i>
7.	庚午	<i>gēngwǔ</i>	27.	庚寅	<i>gēngyín</i>	47.	庚戌	<i>gēngxū</i>
8.	辛未	<i>xīnwèi</i>	28.	辛卯	<i>xīnmǎo</i>	48.	辛亥	<i>xīnhài</i>
9.	壬申	<i>rénshēn</i>	29.	壬辰	<i>rénchén</i>	49.	壬子	<i>rénzǐ</i>
10.	癸酉	<i>guǐyǒu</i>	30.	癸巳	<i>guǐsì</i>	50.	癸丑	<i>guǐchǒu</i>
11.	甲戌	<i>jiǎxū</i>	31.	甲午	<i>jiǎwǔ</i>	51.	甲寅	<i>jiǎyín</i>
12.	乙亥	<i>yǐhài</i>	32.	乙未	<i>yǐwèi</i>	52.	乙卯	<i>yǐmǎo</i>
13.	丙子	<i>bǐngzǐ</i>	33.	丙申	<i>bǐngshēn</i>	53.	丙辰	<i>bǐngchén</i>
14.	丁丑	<i>dīngchǒu</i>	34.	丁酉	<i>dīngyǒu</i>	54.	丁巳	<i>dīngsì</i>
15.	戊寅	<i>wùyín</i>	35.	戊戌	<i>wùxū</i>	55.	戊午	<i>wùwǔ</i>

16.	己卯	jǐmǎo	36.	己亥	jǐhài	56.	己未	jǐwèi
17.	庚辰	gēngchén	37.	庚子	gēngzi	57.	庚申	gēngshēn
18.	辛巳	xīnsì	38.	辛丑	xīnchǒu	58.	辛酉	xīnyǒu
19.	壬午	rénwǔ	39.	壬寅	rényín	59.	壬戌	rénxū
20.	癸未	guǐwèi	40.	癸卯	guǐmǎo	60.	癸亥	guǐhài

Tablo 3. *Altmışlık Döngü* (Cullen, 2017, s. 10)

Bu sistemle düşürülmüş tarih kayıtlarına Eski Uygurca metinlerden şu tanıklar verilebilir: *y(e)mä kutlug key şipkanlıg yunt yıl säkizinç ay bir yañı ağır ulug posat baç[a]g kün üzä* ‘kutlu gēng 庚 gök dizisine ait at yılı sekizinci ayın biri yüce poşadha gününde’ (Zieme, 1985, s. 124); *kui şipkanlıg takıgu yıl beşinç ay beş y(e)g(i)rmikä* ‘guǐ 癸 gök dizisine ait tavuk yılı beşinci ayın on beşinde’ (Kara & Zieme, 1976, s. 66); *y(e)mä kui şipkanlıg ud yıl altınç ay bir yañı ağır ulug posat baçag kün üzä* (Kasai, 2008, s. 133); *y(e)mä tiñ şipkanlıg to[n]guz yıl yitınç ay biş y(e)g(i)rmi ağır ulug posat baçag kün üzä* (Zieme, 1985, s. 164); *adrok şim şipkanlıg bars yıl yetinç ayta* (Zieme, 1985, s. 179); *y(e)mä kutlug bing şipkanlıg küskü yıl biry(e)g(i)rminç ay bir yañı ağır ulug posat baçag kün üzä* (Kara & Zieme, 1976, s. 209); *y(e)mä kutlug tiñ şipkanlıg to(n)guz yıl ye[t]inç ay beş y(e)g(i)rmı ağır ulug posad baçag kün üzä* (Kasai, 2008, s. 240); *wu şipkanlıg beçin yıl altınç ay säkiz ya[ñ]ı posad baçag kün üzä* (Kasai, 2008, s. 245); *y(ä)mä kui şipkanlıg ud yıl altınç ay bir yañı ağır ulug posad baçag kün üzä* (Zieme, 2005, s. 148).

Altmışlık sistemde tarihin hangi yılda olduğunu bulmada kolaylık sağlamak için *bag* ‘demet’ ifadesi kullanılmaktadır. Altmışlık sistem beş *bag*’a ayrılır. Yukarıda verilmiş olan altmış yılı gösteren tabloda 1.-12. yıllar 1. *bag*’ı, 13-24. yıllar 2. *bag*’ı, 25-36. yıllar 3. *bag*’ı, 37.-48. yıllar 4. *bag*’ı ve 49-60. yıllar 5. *bag*’ı temsil eder (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 84). Buna örnek olarak şu tanıklar verilebilir: *y(e)mä alkatmış ayka küsänçig künkä üdrülmiş ädgü üdkä kutlug koluka ikinti bagdaki ki şipkanlıg oot kutlug ud yıl beşinç ay bir yañıka* ‘şimdi, mübarek ayda arzu edilen günde seçilmiş iyi bir saatte mübarek bir anda ikinci demetteki jǐ 己 gök dizisindeki ateş elementli sığır yılının beşinci ayının birinde’ (Kasai, 2008, s. 81); *şögün tegmä baş başlag içindäki törtünç bagdaki küskükä sanlıg buu şipkanlıg tagdaki toprak kutlug ... beçin yıl* ‘shàng yuán 上元 adlı yüksek başlangıcın içindeki dördüncü demetteki fare yılına ait wù 戊 gök dizisindeki toprak elementli ... maymun yılında’ (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 80).

Uygurlar ayrıca altmışlık takvim sisteminden türetilen üç-altmışlık yani yüz seksen döngüden oluşan bir sistem daha kullanmıştır. Bu sistemde her altmışlık devre Türkçe baş, orta ve son gibi kavramlara karşılık gelen terimlerle belirtilir. Arat, bu takvime örnek

olarak iki tanık tespit etmiştir: *şögün tegmä baş başlag içindäki törtünç bagdaki küskükä sanlıg buu şipkanlıg tagdaki toprak kutlug ... beçin yıl* ‘shàng yuán 上元 adlı yüksek başlangıcın içindeki dördüncü demetteki fare yılına ait wù 戊 gök dizisindeki toprak elementli ... maymun yılında’; *alkatmış ayka küsänçig künkä, ödrülmiş ädgü ödkä kutlug koluka angarak garh elänür beşinç ordulug ortun başlag suv kutlug zim it yıl üçünç ay beş y(e)girmikä kap suv kutlug beçin künkä* ‘mübarek ayda istenilen günde seçilmiş güzel bir vakitte kutlu bir anda Añgāraka gezegeni tarafından yönetilen beşinci saraya ait orta başlangıcın içindeki su elementli rén 壬 köpek yılının maymun gününde’ (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 80).

1.3. Belirli bir dönem veya kişi üzerinden düşülen tarih ifadeleri

Uygurlar metinlerinde belirli bir hanedanlık, dönem veya önemli kişiler üzerinden tarih kayıtları düşmüştür. Aslında bu tarz tarihlendirmelerde de kayıtlar, on ikilik veya altmışlık takvimler kullanılarak oluşturulmuştur. Hanedanlık ve dönemlerin bulunduğu tarihler veya önemli kişilerin doğumu ve ölümü gibi tarihlere referansta bulunularak tarih kaydı pekiştirilmiştir.

Buda'nın doğumu üzerinden düşülen tarih kaydı: *t(ä)ngri burhan tugmış ud yılın törtünç ay tört y(e)g(i)rmikä* ‘Tanrı Buda'nın doğduğu sığır yılında dördüncü ayın on beşinde’ (Kasai, 2008, s. 88);

Yuan hanedanlığı (1341-1370) üzerinden düşülen tarih kayıtları: *çi çiy onuncı bars yıl altınç ay tört yañıka* ‘zhì zhèng 至正’in onuncu kaplan yılında altıncı ayın dördünde’ (Kasai, 2008, s. 215), *çi çiy bir otuzunç ud yıl üçünç ay bir yañıka* (Kasai, 2008, s. 273), ... *çi n çiy tıñ toñuz yıl aram ay* (Kara & Zieme, 1976, s. 76);

Yuan hanedanlığında belirli bir döneminin adı olan tay t[1]g dönemi (MS 1297-1307) üzerinden düşülen tarih kaydı (Wilkins, 2021, s. 664): *kutlug tay t[1]g atlıg [yılın] : ikinti yılı vuu şipkan[lu]g [it yıl aram ay bir y[an]ıka* ‘dà dé 大德 adlı dönemin ikinci yılı wù 戊 gök dizisinden köpek yılı birinci ayının biri’ (Kasai, 2008, s. 124);

Çing hanedanlığının 1654 ve 1722 yılları arası kapsayan belirli bir devir olan *kañsı* dönemi üzerinden düşülen tarih kayıtları: *sin takıgu kün ... kañsı y(e)grmi altınç yıl altınç aynın sākiz yañısı çi tegmä tutmuş kün şim sıçgan kün üzä ... s(ä)kizinc aynın ay toluñ beş y(e)g(i)rmisintä* ‘xīn 辛 tavuk gün ... 康熙 kāng xī on altıncı yıl altıncı ayın sekizi 執 zhí tutmuş gün 壬 rén sıçan gününde ... sekizinci ayın dolun ayını, on beşinde’ (Kasai, 2008, s. 93), *tay çiy kuu kañ si y(e)g(i)rmı altınç otçuktaki oot kutlug tavişgan yıl ... toñ guvan suzakınta onunc ay y(e)grmi törti kutlug kün üzä* (Zieme, 1996, s. 118), *tayçiy kañsı altı otuz yıl üzä ... üçünç aynıñ y(e)g(i)rmı sākizi açılmak kutlug kün üzä* (Kasai, 2008, s. 92), *kañsı yegirmi altınç yıl altınç aynıñ yegirmi ikisi kün üzä* (Kasai, 2008, s. 95), *tay çiy kuo kañ si yeti otuzunç ıgaç kutlug wu luu yıl onunc toluñ ay otuzı mançuşiri bodis(a)t(a)v yağızka enär ir toñuz kün üzä* (Kasai, 2008, s. 106);

Yezdicerd dönemi üzerinden düşülen tarih kaydı: *üçünç oot kutlug buu küskü yılku. yztigird elig sanı üç yüz takı sākiz altmış* ‘üçüncü ateş elementli 戊 wù fare yılı, Yezdicerd hükümdarı döneminden sonraki üç yüz elli sekizinci yıl’(Rachmati & Eberhard, 1937, s. 82);

Mani'nin ölümü üzerinden düşülen tarih kaydı: *t(ä)ngri mani burkan t(ä)ngri yiriñärü bardukınta kin biş yüz artuku äki-i otuzunç lagzın yıka* ‘Tanrı Mani Buda'nın cennete varmasından sonraki beş yüz yirmi ikinci domuz yılında’ (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 82);

İskender dönemi üzerinden düşülen tarih kaydı: *aliksandros kan sagış miñ altı yüz kırk säkiz ärdi türkçä yıl ud; sagış miñ altı yüz otuz tört ärdi türkçä yıl toñuz ärdi* ‘Kral İskender’in döneminden sonraki bin altı yüz kırk sekizinci yıldır, Türkçe sığır yılıydı’ (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 82);

Kül Bilge Tengri hükümrânlığı sonrasında düşülen tarih kaydı: *kutadmiş kutlug toprak kutlug beçin yıka üdrülmiş ädgü ödkä kutlug koluka tokuzunç ay tört otuzka purva-pulgumi yultuzka kün ay t(e)ñritäg küsänçig körtlä yaruk t(e)ñri büg[ü] t(e)ñrikänimiz küll bilgü t(e)ñri eligmiñ oruça olurmiş ikinti yulinga* ‘kutsal toprak elementli maymun yılında seçilmiş bir saatte kutlu bir anda dokuzuncu ayda, yirmi dördüncü günde, Pürvaphalguni takımıyıldızı altında, Güneş ve Ay gibi parlayan, ilahi ve bilge hükümdar Kül Bilge Tengri’nin tahta çıkışının ikinci yılında’ (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 83).

2. Tarih kayıtlarında kullanılan yıl, ay ve gün bileşenlerinin kullanımı üzerine notlar

Uygurlar tarih kayıtlarını düşerken yıl, ay ve gün sırasını takip etmektedir. Elbette tarih kayıtlarında bu üç unsurun hepsinin tam olmadığı tanıklar mevcuttur. Ancak bu sıralamada eksik olan unsura rağmen bir değişiklik söz konusu değildir. Yıl, gün ve ay unsurları diziliş sırasını hiç bozmaksızın farklı takvim sistemlerine göre bir sözcük veya öbek halinde görülür. Yine “o zaman içerisinde bulunma” ifadesi farklı eklerle bildirilir. Bu unsurların ayrı başlıklar altında bu yönleri değerlendirildiğinde Uygurların takvim kayıtlarını oluştururken yıl, ay ve günleri karşılayan sözcük veya öbeklerin ve bunların oluşturulma şekillerinin bir şablonu ortaya çıkmaktadır.

2.1. Yıllar

Eski Uygurca metinlerdeki tarih kayıtlarında yıl unsuru Eski Türkçe *yıl* sözcüğü ile yapılan isim öbekleri halinde görülmektedir. Yıl isimleri, en basit şekilde on iki hayvanlı sistemdeki yıl ismi + yıl sözcüğü formunda yapılır: *tavişgan yıl, takıgu yıl, beçin yıl*. Altmışlık sistemde hayvan isimlerinden önce on gök dizisinden birisi gelmektedir. Bu gök dizilerinden sonra, hayvan isimlerinden önce Eski Uygurca *şipkanlıg* sözcüğü gelir. Bu şekilde altmışlık sistemde yıl ifadeleri *gök dizisi+şipkanlıg+hayvan ismi+yıl* sözcüğü formunda bildirilir: *kui şipkanlıg takıgu yıl, wu şipkanlıg beçin yıl*. Bunun dışında *şipkan* sözcüğünün kullanılmadığı bir tanık da mevcuttur: *pi it [y]ıl* ‘bing 丙 köpek yılı’ (Zieme, 1985, s. 191).

Tarih kayıtlarında, belirtilen tarihin kutsallığını vurgulamak için yıl isimlerinden veya öbeklerinden önce *kutlug* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir: *y(e)mä kutlug keñ şipkanlıg yunt yıl, y(e)mä kutlug tavişgan yıl, y(e)mä alkatmış ayka küsänçig künkä [ü]drülmiş ädgü kutlug kolug koluka kutlug koyn yıl, y(e)mä kutlug bing şipkanlıg küskü yıl, kuflug beçin yıl, y(e)mä kutlug tiñ şipkanlıg to(n)guz yıl*.

Tarihin sağlamasını yapmak veya tarih kaydını pekiştirmek için dönem, hanedanlık, önemli şahısların doğum veya ölümü ve devrin sahip olduğu elementler gibi bazı ifadeler yıl isimlerinden önce gelmektedir. Bunlar içerisinde elementler, altmışlık döngüde kullanılan tarihlendirmede yardımcı ve düzenli unsurlardır. Uygurlar elementlerden sonra *kutlug* sözcüğünü getirip bu ifadeyi *element + kutlug* formunda bildirmişlerdir: ... *ki şipkanlıg oot kutlug ud yıl* ... (Kasai, 2008, s. 81); ... *ot kutlug beçin yıl* ... (Kasai, 2008, s. 227); ... *oot kutlug ud yıl* ... (Zieme, 1996, s. 70); ... *ıgaç kut-lug wu luu yıl* ... (Kasai, 2008, s. 106).

Yıl ifadelerinin sonuna “o yıl içerisinde bulunma” anlamı vermek için Eski Uygurca yönelme hâli eki +kA, bulunma hâli eki +tA ve vasita hâli eki +(I)n’ın getirildiği görülmektedir: ... *lagzın yılka* ... (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 82); ... *toprak kutlug beçin yılka* ... (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 83); ... *toñuz yıl[un]ta* ... (Kasai, 2008, s. 48); ... *küskü yılın tokuzunç aynıñ on yañıta* ... (Kasai, 2008, s. 233).

Ayrıca kişilerin doğum yıllarını bildirmek için “mensubiyet” ifade eden +IIG ekinin yıl isimlerinden sonra geldiği görülmektedir: *bars yıllıg kişi* (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 63); *yunt yıllıg kişi*, *koyñ yıllıg kişi*, *yılan yıllıg kişi* (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 148).

2.2. Aylar

Eski Uygurcada ay isimleri yıl ifadelerinden sonra gelmektedir. Aylar, ilk ve son aylar dışında sıra sayı isimleri ve ay sözcüğü ile öbek yapı halinde bildirilir: *ram ay*, *ikinti ay*, *üçünç ay*, *törtünç ay*, *beşinç ay*, *altınç ay*, *yetinç ay*, *säkizinç ay*, *tokuzunç ay*, *onunç ay*, *biry(e)g(i)minç ay*, *ç(a)hşap(a)t ay*. Ancak ay sözcüğü kullanılmadan direkt sıra sayı ismi ile oluşturulmuş bir tarih kaydına rastlanılmıştır: *ud yıl altınç bir y(a)ñık-a posat baçag kün üzä* (Kasai, 2008, s. 150).

Uygurlar yılın ilk ayı için *ram* veya *aram ay*; son ay veya emir ayı olarak bilinen on ikinci ay içinse Soğdeca kökenli *ç(a)hşap(a)t* “ahlaki kural” ay ifadesini kullanmışlardır (Gharib, 1995, s. 373; Wilkens, 2021, s. 216). Ayrıca kayıtlarda ‘artık ay’ anlamına gelen Çince *rùn* 閏 sözcüğünden alıntılanmış olan *žün ay* ifadesi mevcuttur (Wilkens, 2021, s. 929). Bu ifade takvime sonradan eklenen artık ayları karşılar: *y(e)mä alkatmış ayka küsänçig künkä [ü]drülmiş ädgü kutlug kolug koluka kutlug koyñ yıl žün üçünç ay iki otuz-ka* (Kasai, 2008, s. 195). Ayı belirten sözcük veya sözcük öbeklerinden önce, altmışlık döngü sisteminde yıllara veya günlere gelen takvim terimlerine metinlerde rastlanmamıştır.

Ayın on beşinde düşülen kayıtlarda *tolun ay* ifadesi kullanılmaktadır: ... *s(ä)kizinc aynın ay tolunı beş y(e)g(i)rmisintä* ... (Kasai, 2008, s. 93); ... *yaykı üç aylarñy ärtmäkindin birkčan üşlünçüsi tolun ay beş y(e)gärmi tünläsintä* ... (Tezcan, 1974, s. 27-28). Bunun yanında ayın otuzu için de dolun ay ifadesinin kullanımı vardır: ... *ıgaç kutlug wu luu yıl onunç tolun ay otuzı* ... (Kasai, 2008, s. 106-107).

Ay ifadelerinde “belirli bir zaman içerisinde bulunma” anlamı Eski Uygurca bulunma hâli eki +tA ve vasita hâli eki +(I)n ile verilir: ... *tavişgan yıl beşinç aynı* ... (Zieme, 1996, s. 118); ... *adrok şim şipkanlıg bars yıl yetinç ayta* ... (Zieme, 1985, s. 179).

Kayıtlarda geçen ay sözcüğü gün unsurları ile çoklukla bir öbek yapı ile görülmez ancak bazı örneklerde, ay ve gün unsurlarının belirtili isim tamlaması yapısında olduğu görülmektedir: ... *s(ä)kizinc aynıñ ay tolunı beş y(e)g(i)rmisintä* ... (Kasai, 2008, s. 93); ... *yänä altınç aynıñ altı yañısı* ... (Kasai, 2008, s. 28); ... *yıl altınç aynıñ yegirmi ikisi kün üzä* (Kasai, 2008, s. 95); ... *altınç aynıñ y(e)g(i)rmisintä dört küni* ... (Kasai, 2008, s. 95); ... *tokuzunç aynıñ on yañıta* ... (Kasai, 2008, s. 233).

2.3. Günler

Tarih kayıtlarında ilk on gün, ekseriyetle *yañı* sözcüğü ile birlikte bildirilir: *kutlug beçin yıl ikinti beş yañıka* (Kasai, 2008, s. 218); *küskü yılın tokuzunç aynıñ on yañıta* (Kasai, 2008, s. 233); *y(e)mä kutlug keñ şipkanlıg yunt yıl säkizinc ay bir yañı ağır ulug posat baç[a]g kün üzä* (Zieme, 1985, s. 124). Ayın on birinden otuzuna kadarki günler üst onluk sayılarla belirtilir: *toñuz yıl üçünç ay beş y(e)g(i)rmikä* (Kasai, 2008, s. 216); *ud yıl üçünç ay dört otuzka* (Kasai, 2008, s. 48); *y(e)mä alkatmış ayka küsänçig künkä*

üdrülmış ädğü üdkä kutlug kolu-ka kutlug koyn yıl üçünč ay üč otuzka (Müller, 1910, s. 80).

Uygurlar tarih kaydı düşerken gün ifadelerini sayı öbekleri dışında *kün* sözcüğü ile oluşturulan bazı öbeklerle de oluşturmuşlardır: *kaşsı yegirmi altınč yıl altınč aynuy yegirmi ikisi kün üzä ...* (Kasai, 2008, s. 95); ... *altınč aynuy y(e)g(i)rmı tört küni ...* (Kasai, 2008, s. 95).

Düşülen tarihin kutsal bir güne denk geldiği durumlarda o günün kutsallığı ve özelliği *agır ulug* ikilemesi ve *kutlug* gibi sözcüklerle vurgulanmıştır: ... *bir yañı ağır ulug posat bač[aj]g kün üzä ...* (Zieme, 1985, s. 124); ... *beş y(e)g(i)rmı ağır ulug pošad bačag kün üzä ...* (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 48); ... *onunč ay y(e)grmi tört-i kutlug kün üzä ...* (Zieme, 1996, s. 118).

Günler de yine yıl unsurunda olduğu gibi bazen on gök ve on iki hayvan isimleri alabilmektedir. *Gān zhī* 干支 takviminde günler de altmışlık döngüye girer ve yıl isimlerinde olduğu gibi bu takvim terimleri ile adlandırılır. Bu kullanımın Eski Uygurca tanıklarında gün isimlerinden önce bazen her iki unsur bazen de sadece hayvan isimlerinin geldiği görülmektedir: ... *ir tojuz kün üzä* (Kasai, 2008, s. 106); ... *sin takıgu kün ... šim sıčgan kün üzä ...* (Kasai, 2008, s. 93); ... *özi bečın kün-tä ...* (Kasai, 2008, s. 2016).

Sadece on iki hayvan isimleriyle oluşturulan gün ifadelerinde bazen göksel dizgede hangi yıllara denk geldiğini belirtmek için element isimleri kullanılmıştır. Bu şekilde günün altmışlık döngüde hangi on göksel dizgi içerisinde olabileceği ile ilgili bilgi verilir: ... *oot kutlug yunt kün ...* (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 8); ... *toprak kutlug it kün ...* (Rachmati & Eberhard, 1937, s. 19).

Ayrıca gün isimlerinden önce Çince *Jiàn chú shí'èr shén* 建除十二神 veya *jiàn chú mǎn* 建除满 olarak adlandırılan ve Eski Uygurcada *kenčüman* olarak bilinen on iki günlük gün döngüsünün unsurları da kullanılmıştır. *On İki Çin Kehaneti* olarak bilinen bu sistemin Çince, 1. *jiàn* 建, 2. *chú* 除, 3. *mǎn* 满, 4. *píng* 平, 5. *dìng* 定, 6. *zhí* 執, 7. *pò* 破, 8. *wēi* 危, 9. *chéng* 成, 10. *shōu* 收, 11. *kāi* 開, 12. *bì* 闭 gün işaretleyici isimleri, Eski Uygurca 1. *ken*, 2. *čü*, 3. *man*, 4. *pe*, 5. *de ~ te*, 6. *či ~ čip*, 7. *pa*, 8. *gü*, 9. *še*, 10. *šiw*, 11. *kay ~ kai*, 12. *pe* şekillerinde aktarılmıştır. *kenčüman* terimi de ilk üç günün isimlerinin birleştirilmesinden türetilmiştir. Her günün belirli bir eylemi veya sözcüğü vardır: 1. *turmak* ‘duraklamak, yerleşmek’, 2. *kitärmäk* ‘kurtulmak’, 3. *tolmak* ‘doluluk, dolu’, 4. *tüz* ‘düz, birleşmiş, düzey’, 5. *ornanmak* ‘sıkı durmak, kimıldamamak’, 6. *tutmak* ‘sıkı tutmak’, 7. *buzulmak* ‘bozulmak’, 8. *alp yol* ‘tehlikeli yol’, 9. *bütmäk* ‘sonuçlanmak, sonuçlamak’, 10. *koygu* ‘bırakılacak şey’, 11. *açılmak* ‘açılmak’, 12. *turgurmak* ‘durdurmak, engellemek’ (Bang-Klaup & Gabain, 1934, s. 160-161). Gün isimlerinden önce gelen bu terimler, “Çin sisteminde Güneş yılının 24 bölüme ayrılmasıyla ilişkili Çin sistemine bağlıdır ve bölümlerin her biri Güneş’in görünür deviniminde tutulumun 15°'sini karşılamaktadır” (Bazin, 2011, s. 287). Buna örnek olabilecek tanıklar şunlardır: ... *üçünč aynuy y(e)g(i)rmı sākizi açılmak kutlug kün üzä ...* ‘üçüncü ayın yirmi sekizi açılmak adlı/esaslı günde’ (Kasai, 2008, s. 92); ... *altınč aynın sākiz yañsı či tegmü tutmuş kün ...* ‘altıncı ayın sekizi 執 *zhí* adlı gün’ (Kasai, 2008, s. 93). Tanıklarda görüldüğü üzere elementlerden sonra da gelen *kutlug* ve buradaki *tegmä* sözcükleri, *kenčüman* isimleri veya eylemlerinden sonra gelip “... esaslı veya adlı” gün anlamı katar.

Gün ifadelerinde “belirli bir zaman içerisinde bulunma” anlamı incelenen tanıklarda Eski Uygurca yönelme hâli eki +*kA*, bulunma hâli eki +*tA* ve özellikle *kün* sözcüğü ile oluşturulan sözcüklerde *üzä* edatı ile verilmiştir: ... *koyñ yıl žün üçünč ay iki otuzka* ... (Kasai, 2008, s. 195); ... *küskü yılın tokuzunč aynıñ on yañta* ... (Kasai, 2008, s. 233); ... *s(ä)kižinč aynın ay tolunı beš y(e)g(i)rmisintü* ... (Kasai, 2008, s. 93); ... *onunč ay y(e)grmi törti kullug kün üzü* ... (Zieme, 1996, s. 118); *ud yıl altunč bir y(a)ñıka posat bačag kün üzü* (Kasai, 2008, s. 150).

Sonuç

Uygurlar yazmış oldukları metinlere tarih kayıtlarını ekseriyetle on iki hayvanlı ve altmışlık takvim sistemleriyle düşmüştür. Bunların yanında çok olmasa da altmışlık takvim sisteminin genişletilmiş şekli olan yüz seksenlik takvim sisteminin de kullanıldığı tanıklar mevcuttur. Her ne kadar bir takvim sistemi olmasa da önemli kişi veya dönemlere referansta bulunularak bazı tarih kayıtları da tutulmuştur. Ancak bu referanslar daha çok tarih kaydını pekiştirici niteliktedir.

İncelenen tanıklar doğrultusunda tarih kayıtlarının yıl, ay ve gün sırasında bildirildiği ve bu sıranın bozulmadığı görülmektedir. İlk unsur olan yıl sözcüklerinde Çin kökenli altmışlık sistemdeki on göksel dizi terimleri doğrudan alıntılanmıştır. Yine bu takvimdeki on iki dal terimleri ise hâlihazırda Uygurlar tarafından kullanılmakta olan on iki hayvanlı takvimdeki hayvan isimleriyle örtüşmesinden dolayı olacaktır ki Eski Uygurca karşılıkları tercih edilmiştir. Ay isimleri için ilk, son ve ek aylar haricinde özel terimler yerine sıra sayı isimleri ve ay sözcüğü ile oluşturulan öbekler kullanılmıştır. Bunun dışında yıl ve gün ifadelerinde karşılaşılan ve özellikle altmışlık takvim sisteminde görülen Çince terimlere rastlanmamaktadır. Gün ifadeleri ise temelde Eski Türkçe üst onluk sayma sistemiyle oluşturulmuş sayı isimleri ve öbekleriyle bildirilmiştir. Ancak altmışlık sistemde görülen Çince yıl isimleri ve on ikili takvim sisteminde görülen hayvan isimleriyle de gün ifadeleri oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra Eski Uygurca *kenčüman* olarak bilinen on iki günlük periyottaki gün isimleri ve bu günlere özgü eylem ve ifadelerle de tarih kayıtları düşülmüştür. Tarihin önemini vurgulamak içinse yıl, ay ve gün ifadelerinden önce dinî ve astrolojik terimlerin kullanıldığı görülmektedir.

Söz varlığı açısından bakıldığında altmışlık takvim sistemindeki on göksel dizi terimleri, *kenčümandaki* gün isimleri; ilk ve son ay isimleri doğrudan alıntıdır. Bunların dışında on iki hayvanlı ve Çin takvimindeki on iki dal isimleri, ay ve gün isimleri Eski Uygurcadır. Tarih kayıtlarında işlevsel kullanımı olan *yañı* “ilk on gün için kullanılır”, *tegmä* “kenčümandaki gün isimlerinden sonra kullanılır ve ifadeye ‘adlı’ anlamı katar”, *kullug* “element isimlerinden ve *kenčümandaki* eylem isimlerinden sonra gelir ve ifadeye ‘esaslı’ anlamı katar” terimleri de dikkat çekmektedir.

Son olarak, tarih kayıtlarındaki “o zamanın içinde bulunma” anlamı, yıl sözcüğüne yönelme hâli eki +*kA*, bulunma hâli eki +*tA*, vasıta hâli eki +(I)*n* ve “mensubiyet” ifade eden +IIG isimden isim yapım eki; ay sözcüğüne bulunma hâli eki +*tA* ve vasıta hâli eki +(I)*n*; üst onluk sayı öbekleri ve *yañı* sözcüğüne yönelme hâli eki +*kA*, bulunma hâli eki +*tA*, özellikle *kün* sözcüğüne *üzä* edatı getirilerek verilir.

Kaynakça

Bang-Klaup, W. & von Gabain, A. & Arat, R. R. (1934). *Türkische Turfan-Texte VI Das Buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk*. Berlin: Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter U. Co.

- Bazin, L. (1974). *Les calenderiers Turc anciens et médiévaux*. Service de Reproduction des Theses. Lille: Université de Lille III.
- Bazin, L. (1991). *Les systèmes chronologiques dans le monde Turc ancien*. Budapest: Akademiai Kiado.
- Bazin, L. (2011). *Eski Türk dünyasında kronoloji yöntemleri*. (V. Köken, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Chavannes, E. (1906). Le cycle Turc des douze animaux. *T'oung Pao*, 7(1), 51–122.
- Cullen, C. (2017). *The Foundations of Celestial Reckoning Three Ancient Chinese Astronomical Systems*. London: Routledge.
- Gharib, Badr al-Zaman (1995). *Sogdian dictionary Sogdian-Persian-English*. Tahrān: Ferhangan Publications.
- Giles, H. A. (1912). *A Chinese-English dictionary*. Shanghai: Kelly & Walsh.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kara, G. & Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung. Berliner Turfantexte VII*. Berlin: Akademie Verlag.
- Kasai, Y. (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*. Berliner Turfantexte XXVI. Turnhout: Brepols.
- Lauffer, B. (1907). Zur buddhistischen Litteratur der Uiguren. *T'oung Pao*, 8(3), 391–409.
- Lüders, H. (1933). *Zur Geschichte des ostasiatischen Tierkreises*. Berlin: Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften.
- Müller, F. W. K. (1910). *Uigurica II*. Berlin: Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften.
- Pelliot, P. (1929). Neuf notes sur des questions d'Asie centrale. *T'oung Pao*, 26(4/5), 201–266.
- Rachmati, G. R. & Eberhard, W. (1937). *Türkische Turfan Texte VII*. Berlin: Verlag Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter u. Co.
- Rásonyi, L. (1988). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Tavkul, U. (2007). Kültürel etkileşim açısından on iki hayvanlı Türk takviminin yayılışı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 4, 25–45.
- Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit Nom Bitig I*. Berliner Turfantexte VII. Berlin: Akademie Verlag.
- Tezcan, S. (1974). *Das Uigurische Insadi-Sūtra. Berliner Turfan Texte III*. Berlin: Akademie Verlag.
- Turan, O. (1941). *Oniki hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren. Berliner Turfan Texte XIII*. Berlin: Akademie Verlag.
- Zieme, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch, Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarnaprabhāsottamasūtra)*. Berliner Turfantexte XVIII. Turnhout: Brepols.
- Zieme, P. (2005). *Magische Texte des Uigurischen Buddhismus. Berliner Turfan Texte XXIII*. Belgium: Brepols.